

SPOŁECZEŃSTWO
EDUKACJA
JĘZYK

Tom 14/2/2021, ss. 137-150
ISSN 2353-1266
e-ISSN 2449-7983
DOI: 10.19251/sej/2021.14.2(11)
www.sej.mazowiecka.edu.pl

Marcin Polakowski

Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku

Orcid: 0000-0002-7307-6386

TEOLOGICZNE FUNDAMENTY WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO W MYŚLI JOHNA MILBANKA

THEOLOGICAL FOUNDATIONS OF CIVIC EDUCATION IN THE JOHN MILBANK'S THOUGHT

Abstrakt

Artykuł przedstawia podstawy myśli Johna Milbanka w odniesieniu do kwestii sformułowania nowej wizji edukacji i kształtowania obywateli do życia w państwie. W ramach tekstu omówione zostały teoretyczne fundamenty refleksji Milbanka oparte na krytyce nowoczesnych prądów intelektualnych oraz dowartościowaniu teologii jako refleksji o charakterze społecznym. Na tej podstawie skonceptualizowane zostały podstawy wizji chrześcijańskiej paidei w rozumieniu głównego przedstawiciela nurtu Radykalnej Ortodoksji.

Abstract

The article presents the foundations of John Milbank's thoughts with regard to the issue of a new vision of education of citizens to live in the state. As part of the text, the theoretical foundations of Milbank's reflection were discussed with particular emphasis on the critique of modern intellectual trends and the appreciation of theology as a basis for the social theory. As a result, there were conceptualized the foundations of the vision of Christian paideia as it is understood by the main representative of the Radical Orthodoxy.

SŁOWA KLUCZOWE

paideia, chrześcijaństwo, teologia polityczna, edukacja obywatelska, sekularyzm

KEYWORDS

paideia, Christianity, political theology, civic education, secularism

1. Wprowadzenie

Zainteresowanie nurtem refleksji teologiczno-społecznej nazywanym Radykalną Ortodoksją (dalej RO), choć nie jest jeszcze rozwinięte w polskim świecie akademickim na szeroką skalę, wydaje się stopniowo rosnać. Owo stopniowo rosnące zainteresowanie przejawia się zarówno w pierwszym przekładzie jednego z najbardziej fundamentalnych dzieł Johna Milbanka (Milbank 2020), uznawanego za założyciela tego ruchu intelektualnego, jak i jego kolejnych omówieniach i analizach *stricte* akademickich oraz popularno-naukowych (Zatwardnicki 2019; Kopiec 2020a; Kopiec 2020b; Popiołek 2021; Czarnecki 2021). Wydaje się to być znacząca zmianą w porównaniu do sytuacji jeszcze sprzed kilku lat. Do niedawna RO była bowiem w Polsce słabo znana, mimo poświęcaniej jej uwadze w zagranicznych kręgach intelektualnych zainteresowanych nie tylko chrześcijańską refleksją filozoficzną czy teologiczną, lecz generalnie zajmujących się problematyką współczesnej religijności.

Powodów rosnącego zainteresowania RO można wymienić co najmniej kilka. Przede wszystkim jest to jeden z nielicznych nurtów teoretycznych, wprost inspirowanych chrześcijaństwem, który stara się stworzyć „wielką teorię”, mającą odpowiadać na potrzebę zrozumienia współczesnego świata i zachodzących w nim wydarzeń, a jednocześnie stanowiącą filozoficzną próbę rozwiązania problemów egzystencjalnych ponowoczesnego człowieka (*Powrót wielkiej teorii w naukach humanistycznych* 1998). Drugim powodem, który przynajmniej wydaje się przyczyniać do szerokiego zainteresowania myślą różnych przedstawicieli RO jest fakt, że pomimo iż odwołują się oni w bezpośredni sposób do chrześcijaństwa, to jednocześnie w sposób oryginalny reinterpretują i rozwijają jego przesłanie. Wreszcie, po wtóre, zainteresowanie RO wynika także z tego, że w rozległym obszarze zainteresowań teoretyków związanych z tym nurtem myślowym (m.in. John Milbank, Graham Ward, Catherine Pickstock czy Adrian Pabst) znajduje się wiele dziedzin refleksji społecznej: od teologii, filozofii, poprzez socjologię, politologię, pedagogikę czy ekonomię. Wydaje się to zresztą zgodne z założeniami RO i jej ambicjami stworzenia uniwersalistycznej teorii społecznej.

Nurt RO, w tym także będąca przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszym artykule myśl Johna Milbanka, podejmuje daleko idącą polemikę z wiodącymi nurtami nowoczesności i ponowoczesności. Kwestionuje ona dominujące w różnych okresach tych epok prądy intelektualne, promujące określoną wizję człowieka i wspólnoty społecznej. Tym samym w kręgu zainteresowań RO znajduje się też siłą rzeczy pedagogiczna kwestia wychowania i kształtowania człowieka. Z uwagi na inklinacje przedstawicieli tego nurtu do refleksji społeczno-politycznej ich uwadze nie umyka kwestia politycznego problemu wychowania obywatelskiego i kształtowania pożądanego

z punktu widzenia chrześcijaństwa wizji spraw publicznych (Ward 2005, 248-266; Pabst 2019, rozdział 3).

W obecnych czasach nie sposób mówić o jednym „normatywnym wzorcu obywatela” (Hildebrandt-Wypych 2012, 96), co skutkuje także kontrowersjami wokół pojęcia wychowania obywatelskiego (Melosik 1998, 30-35). Założenia teoretyczne ruchu Radykalnej Ortodoksji determinują jednak określone pojmowanie edukacji obywatelskiej, przyjęte jako podstawa analiz podejmowanych w niniejszym artykule. „Wychowanie obywatelskie” należy więc w tym kontekście rozumieć na sposób klasyczny jako realizację funkcji społeczeństwa, polegającą na zbiorowym kształtowaniu określonych wartości i wynikających z nich postaw społecznych (Jaeger 2001, 29) w omawianym przypadku wywodzonych przede wszystkim z określonego rozumienia przesłania chrześcijańskiego.

Celem niniejszego artykułu jest zatem przedstawienie fundamentów wizji całościowego kształtowania człowieka i obywatela oraz zakorzeniania go w określonej kulturze społecznej z punktu widzenia refleksji najbardziej znanego przedstawiciela ruchu RO Johna Milbanka.

W tym miejscu, warto pokrótce przedstawić postać Johna Milbanka. Milbank urodził się w 1952 roku w Kings Langley, miejscowości położonej kilkadziesiąt kilometrów od stolicy Anglii i Zjednoczonego Królestwa. Wykształcenie z zakresu historii, filozofii i teologii zdobywał w latach 70. i 80. na uniwersytetach w Birmingham, Cambridge i Oxfordzie. Po obronie rozprawy doktorskiej wykładał m.in. na uniwersytetach w Cambridge, Lancaster czy amerykańskim Uniwersytecie Wirginii, obecnie zaś pełni funkcję emerytowanego profesora na Uniwersytecie w Nottingham. Kamieniem milowym w karierze akademickiej Milbanka było wydanie w 1990 roku pracy *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*. Lata 90. były także kluczowe dla całego ruchu RO, gdyż w 1999 roku ukazała się pod redakcją Milbanka i Warda „programowa” monografia ruchu *Radical Orthodoxy: A New Theology*. W kolejnych dekadach Milbank opublikował kilkanaście kolejnych pozycji książkowych, z których najistotniejsze to *Truth in Aquinas* (2000, wspólnie z Catherine Pickstock), *Beyond Secular Order: The Representation of Being and the Representation of the People* (2013) czy *The Politics of Virtue: Post-Liberalism and the Human Future* (2016, wspólnie z Adrianem Pabstem). Jednocześnie angielski teolog i filozof dał się poznać jako zacięty polemista, wdający się w dyskusje o najistotniejszych, szeroko dyskutowanych nie tylko, w murach Akademii, problemach społecznych współczesności. Warto jednak zaznaczyć, że ruch RO nie został stworzony przez Milbanka jako szkoła intelektualna, grupująca się wokół określonego ośrodka akademickiego. Osoby, którzy się z nim – zresztą w różnym stopniu – identyfikują, to raczej grupa związanych osobistymi relacjami akademików i myślicieli o podobnych inspiracjach intelektualnych, lecz lokujących swoje zainteresowania naukowe w różnych obszarach. Do grupy tej zalicza się takie osoby jak m.in. Graham Ward (teolog i psycholog, zainteresowany postmodernizmem i psychoanalizą; podobnie jak jeden z mentorów Milbanka – były abp Canterbury Rowan Williams – duchowny anglikański), Catherine Pickstock (filozof i teolog), Adrian Pabst (politolog i filozof

polityki), a także Conor Cunningham (filozof, teolog, religioznawca) czy Phillip Blond (myśliciel polityczny, szef think tanku ResPublica).

Mimo tego, że trzon RO stanowią teolodzy anglikańscy, to nie stanowi ona szkoły intelektualnej, ograniczającej się do ścisłych granic teologii. Tym co łączy i charakteryzuje przedstawicieli tego nurtu jest bowiem przede wszystkim intelektualna krytyka nowoczesności i ponowoczesności. Na gruncie teologicznym RO poddaje krytyce już późnośredniowieczne tendencje nominalistyczne, mające prowadzić do ustępowania pola rodzącym się nowym formom refleksji nad człowiekiem. Ponadto dopatruje się ona pewnych zależności pomiędzy niektórymi nurtami reformacji a sekularyzacją (Kopiec 2020b, 28-29). Można byłoby więc na tej podstawie domniemywać, że RO jest bliska katolicyzmowi, zwłaszcza że Milbank bywa niekiedy wprost identyfikowany z anglokatolicyzmem. Jednoznaczne przypisywanie RO jednoznacznej tożsamości konfesyjnej wydaje się jednak problematyczne. Po pierwsze, RO pomimo krytyki postmodernizmu jako niszczącego i nihilistycznego nurtu intelektualnego sama ma charakter postmodernistycznej dekonstrukcji nowoczesności – Milbank nazywa swój projekt choćby krytycznym postmodernistycznym augustynizmem (Milbank 1991, 311-333). Po wtóre, zainteresowania RO jako szkoły myślenia (Milbank używa w tym kontekście określenia ruch refleksji) o proveniencji chrześcijańskiej nawet jeśli realizowane są przede wszystkim na niwie filozoficznej i teologicznej, to zwykle prowadzą do wniosków z obszaru nauk społecznych, a nawet politycznych (Cowling 2001, 371-374; Perszon 2014, 116). W tych obszarach określenie jednoznacznej konfesyjności jest jeszcze bardziej problematyczne i mniej istotne niż w przypadku samej teologii. W ramach artykułu RO jest więc przede wszystkim rozważana jako szkoła teologii społecznej i politycznej, która stara się stworzyć ponadkonfesyjny ruch odbudowania społecznego znaczenia teologii chrześcijańskiej i samego chrześcijaństwa. Z tego też powodu przedstawiciele RO stosunkowo chętnie jak na akademików zabierają głos w bieżących debatach społeczno-politycznych dotyczących kwestii praw mniejszości, imigracji, populizmu czy polityki ekonomicznej.

2. Filozoficzno-teologiczno-polityczna diagnoza nowoczesności

Celem refleksji Milbanka jest stworzenie spójnego i wszechstronnego spojrzenia na bolączki współczesnego życia społecznego, które w jego perspektywie wynikają, a zarazem są przejawem głębokiego kryzysu nowoczesności. Analizy filozoficzne angielskiego autora opierają się zatem na próbie dogłębnego zbadania najważniejszych nurtów i podejść teoretycznych nowoczesności. Prądy te miały zdaniem przedstawicieli RO doprowadzić do powstania wielu problematycznych konsekwencji społecznych (Milbank, Ward i Pickstock 1999, 1). Chcąc zatem omówić podstawy refleksji Milbanka dotyczące kwestii edukacyjnych, należy wpierrw pokrótce zarysować podstawę teoretyczną na której opiera się całość jego teorii.

Najbardziej znaną koncepcją angielskiego teologa wyrażoną w jego fundamentalnej pracy *Przekroczyć rozum sekularny. Teologia i teoria społeczna* jest twierdzenie mówiące o konieczności odbudowania mostów intelektualnych pomiędzy szeroko rozumianą refleksją społeczną oraz teologią. Milbank wykazuje bowiem szczegółowo, że „wszystkie najistotniejsze podstawowe założenia takiej teorii [nowoczesnej świeckiej teorii socjologicznej – przyp. MP] wiążą się z modyfikacją bądź odrzuceniem ortodoksyjnych pozycji chrześcijańskich” (Milbank 2020, 65). Łączy się to jednak zarazem stwierdzeniem, że przewartościowania intelektualne, które zaszły w ramach różnych nurtów nowoczesności „są nie bardziej «dowodliwe» niż same owe pozycje chrześcijańskie” (Milbank 2020, 65).

Istotą propozycji Milbanka jest więc próba zbudowania argumentacji na rzecz wzmocnienia społecznego znaczenia teologii. Próbie tej towarzyszy jednak także szeroko zakrojony wysiłek krytyczny wobec dominujących w nowoczesności dziedzin wiedzy. Wszystko to miałooby w praktyce pozwolić rozwiązać wiele intelektualnych i praktycznych problemów nowoczesności oraz ponowoczesności (Milbank 2009, rozdział 6). Milbank dokonuje więc dekonstrukcji i krytyki m.in. liberalizmu, pozytywizmu, dialektyki czy postmodernizmu po to, by dowieść odrębności i atrakcyjności teologii społecznej i politycznej opartej na chrześcijaństwie.

Chrześcijańska wizja ontologicznego pokoju, którą proponuje Milbank miałyby być odpowiedzią – nieporównanie bardziej twórczą niż nowożytny nihilizm – na wewnętrzne sprzeczności ideowe nowoczesności i ponowoczesności. Oparta na teologii refleksja społeczna odpowiadałaby więc z jednej strony na potrzeby, których współczesne kierunki myślenia o wspólnocie nie są w stanie jego zdaniem spełnić, z drugiej jednak formułowałaby tę odpowiedź w autonomicznym języku. Milbank krytycznie bowiem podchodzi do prób zbyt daleko idącego adaptowania teologii i filozofii chrześcijańskich do wymogów sekularnych prądów intelektualnych nowoczesności. W większości przypadków ostateczną konsekwencją takiego postępowania jest jego zdaniem krytyka teologii społecznej czy nawet społecznej roli religii, formułowana z punktu widzenia socjologii, dialektyki czy indywidualizmu. Tak rozumiana RO dopuszcza zatem możliwość dialogu teologii z nowoczesnymi nurtami refleksji społecznej na tyle, na ile nie umniejsza to znaczenia samej refleksji teologicznej w przestrzeni wspólnego życia intelektualnego, ale także praktycznego (Milbank 2013, 19-28).

W przypadku relacji pomiędzy teologią i liberalizmem zbyt daleko idące ustępstwa i przejście schematów myślowych tej ideologii społeczno-politycznej mogą prowadzić przede wszystkim do absolutyzacji liberalnie pojmowanego podziału na sferę publiczną oraz prywatną. W efekcie doświadczenie religijne, a nawet różne formy refleksji chrześcijańskiej mogą zostać zepchnięte do sfery prywatnej i zredukowane do rangi „osobistych przesądów”. Jak wskazuje Milbank: „Teologiczną transformację, mającą miejsce u zarania nowoczesności, interpretuje się tutaj jako autentyczną «reformację», będącą wypełnieniem przeznaczenia chrześcijaństwa, dzięki czemu duchowość może stać się prawdziwą duchowością bez ingerencji sfery publicznej, a to, co publiczne, może być sferą sekularną, wolną od przesądów ze sfery prywatnej” (Milbank 2020, 80). Mimo,

że rzecznicy tego przekonania uważają – jak ocenia Milbank – niedorzecznie, że wydobiją z chrześcijaństwa „jego prawdziwą istotę”, to w rzeczywistości dokonują „ustanowienia zupełnie nowej ekonomii władzy i wiedzy” (Milbank 2020, 81).

Poważne zagrożenia wiążą się także z próbami dialogu pomiędzy teologią a różnymi nurtami pozytywizmu, przejawiającymi się w czasach współczesnych przede wszystkim w szeroko rozumianej socjologii. Jak dowodzi szczegółowo Milbank współczesna socjologia nawet gdy stara się wyjść poza wąsko rozumiane dziedzictwo pozytywizmu i tak przejawia pewne cechy „pozytywistycznej mentalności”. Angielski autor zalicza do nich choćby: „łączenie «sfery społecznej» z zastanymi permanentnymi kategoriami; dualistyczną koncepcję ludzkości uwięzionej pomiędzy «prawdziwą» naturą z jednej oraz «duchowymi» wartościami z drugiej strony; utożsamienie «tego, co religijne» z irracjonalnymi i arbitralnymi siłami, które nie podlegają żadnym redukcjom ani wyjaśnieniom; nieustające przypisywanie wagi zasadzie funkcjonalnej kauzalności; empirystyczną postawę wobec «faktów», a także historyczną narrację zestawiającą postreligijną fazę rozwoju z fazą religii prymitywnej” (Milbank 2020, 208). Ponadto nawet tradycja bardziej „otwartej” – jakby się mogło wydawać – socjologii niemieckiej ostatecznie „służy utrwaleniu programu Kanta odnośnie do teologii i metafizyki, polegającego na zakwestionowaniu tezy, która głosi, że kategoria mające służyć zrozumieniu skończonego świata (tutaj świata społecznego) można na drodze spekulatywnej rozszerzyć w taki sposób, by stosowały się one również do ostatecznej i transcendentnej «rzeczy w sobie»” (Milbank 2020, 208-209).

Krytycznej analizie poddaje także Milbank teologiczne próby wejścia w twórczy dialog z dialektyką, które rozpatruje przez pryzmat trzech głównych przypadków: myśli Hegla, Marksa oraz teologii wyzwolenia. W każdym z nich angielski teolog wskazuje na znaczące niedostatki, podkreślając ich niepełną i niekonsekwentną krytykę oświecenia oraz dowodząc, że są to w gruncie rzeczy „pewne nowe warianty nowoczesnej polityki i ekonomii politycznej”, które nie oferują ściśle autonomicznego wobec nowoczesności oglądu świata społecznego. Jednocześnie podważają one chrześcijańskie formy „logosu filozoficznego”, który mógłby stanowić prawdziwą alternatywę dla refleksji nowożytnej, zaś w swych ambicjach „wiążą się z «pogańskimi» nurtami, już wcześniej zidentyfikowanymi w obrębie świeckiej teorii społecznej” (Milbank 2020, 348).

Największym jednak wyzwaniem dla teologii rozumianej jako jedna z form refleksji społecznej jest nowoczesny nihilizm, wiązany zwykle hasłowo z różnymi nurtami postmodernizmu. Jak wskazuje Milbank postmodernistyczna forma rozumu sekularnego jest jeszcze bardziej niszczycielska niż jego modernistyczne dyskursywne przejawy takie jak marksizm czy socjologia (Milbank 2020, 562). Wyzwaniem jakie rzuca ona także teologii jest „metadyskurs czy jakaś fundamentalna ontologia ze spojrzeniem utkwionym w różnicę pojmowaną jako warunek możliwości i działania” (Milbank 2020, 568). Jednak postmodernistyczna „ontologia różnicy” zdaniem angielskiego teoretyka skutkuje rozwojem trendów myślowych o charakterze posthumanistycznym. Te zaś w praktyce społecznej muszą jego zdaniem prowadzić do wniosku, że „wolność możliwa jest tylko jako arbitralna siła” (Milbank 2020, 681). Rozbicie modernistycznych

metanarracji nie prowadzi więc do ostatecznego wyzwolenia człowieka, lecz w praktyce „promowania tego, co najsilniejsze, najbardziej wpływowe i wszechobejmujące” (Milbank 2020, 681).

Oczywiście tak dalece skrótowe przedstawienie zarysów krytyki nowoczesności w ujęciu Milbanka nie oddaje szczegółowości jego analiz. Jednak w kontekście podjętej problematyki badawczej jest ono wystarczające, aby podkreślić, że krytyka nowoczesności i ponowoczesności w tym przypadku stanowi punkt wyjścia do sformułowania nieoczywistego we współczesnym świecie poglądu dotyczącego miejsca teologii w strukturze wiedzy. Pogląd ten – charakterystyczny dla całego nurtu RO, a nie tylko dla jej najbardziej znanego przedstawiciela – upatruje w teologii chrześcijańskiej podstawę do formułowania teorii społecznej. Jednocześnie w ramach tego poglądu postuluje się także rozpatrywanie różnych zagadnień szczegółowych, takich jak m.in. problem wychowania i edukacji przez pryzmat myślenia teologicznego. Kwestie te zostaną podjęte w kolejnych częściach niniejszego artykułu.

3. Teologia jako teoria społeczna

Formułowana w ramach nurtu RO propozycja odnowienia teologii społecznej oraz przywrócenia jej ważnej roli w hierarchii nauk (Pickstock 2020, 84-96) wynika więc z zakwestionowania teoretycznej spójności oraz praktycznych walorów nowoczesnych teorii społecznych, dominujących we współczesnym życiu intelektualnym. Teologia w tej perspektywie jest więc rozumiana jako swoista, posługująca się odrębnymi kategoriami forma analizy społecznej, wspierająca konkretne praktyki społeczne, które miałyby zdaniem przedstawicieli ruchu RO pozwolić współczesnemu człowiekowi przekroczyć nowoczesne schematy myślenia o przestrzeni życia wspólnotowego (Milbank 2015).

Jednym z głównych problemów nowoczesnych teorii społecznych jest zdaniem Milbanka to, że pomimo swoich absolutystycznych roszczeń, oparte są na wątpliwych założeniach teoretycznych, które wymagają *de facto* quasi-religijnej wiary w ich prawdziwość (Milbank 2020, 565). Prowadzi to do przyzwalania w imię kompromisu na deformowanie ich własnych założeń w ramach praktyki reformowania świata społecznego. Jak dowodzi Milbank z faktu, że jego zdaniem nowoczesne nurty refleksji społecznej nie są w stanie stworzyć jakiegokolwiek „realistycznej ontologii”, w ostateczności postulowana przez nie „prawda” jest „tylko prawdą instrumentalnej kontroli, a zatem – w kontekście międzyludzkich interakcji – podlega ograniczeniom za sprawą kapryśności i innowacyjności ludzkich zachowań” (Milbank 2020, 565).

Dotyczy to także koncepcji edukacji obywatelskiej i politycznej opartych na teoriach społecznych krytykowanych przez angielskiego teologa. One również – na naszych oczach, w dobie postmodernizmu – ponoszą klęskę, gdyż ich roszczenia do uniwersalności zawsze mogą i są w końcu kwestionowane, przez co zaczynają pełnić rolę „zamkniętych systemów formalnych” (Milbank 2020, 566). Negatywną rolę odgry-

wa w tym kontekście także postmodernistyczny nihilizm, który afirmując różnicę nie jest w stanie wykreować według teoretyków RO żadnego pozytywnego programu życia społecznego, wspólnoty opartej na trwałych podstawach czy planu kształtowania cnót obywatelskich.

W tej sytuacji, w optyce Milbanka, konieczny jest powrót do źródeł tj. do przeformułowanej teologii chrześcijańskiej o silnym rysie społeczno-politycznym, rozumianej jako najwartościowsza forma refleksji nad wspólnym życiem. Powrót ten nie miałby jednak oznaczać prostego odtworzenia klasycznie rozumianej tradycyjnej teologii chrześcijańskiej, wszakże „RO miała się pierwotnie nazywać «krytycznym augustinizmem postmodernistycznym»” (Woźniak 2021). Przedstawiciele RO polemizują bowiem nierzadko z koncepcjami chrześcijańskimi zniekształcającymi ich zdaniem żywotność społecznego przesłania tej religii. Radykalność i ortodoksja nie polega więc w ich przypadku na powrocie do dawnych konceptów klasyków teologii chrześcijańskiej w jakiegokolwiek formie. Chodzi raczej o to, aby spróbować – jak ambitnie proponuje Milbank – „wskrzesić jakieś inne państwo, jakąś inną historię, inną formułę istnienia”, owocującą odkrywaniem form przestrzeni społecznej, odmiennych od tego, co proponuje zarówno nowoczesność, jak i ponowoczesność (Milbank 2013, 154-169; Milbank 2020, 698).

Niejednoznaczne nastawienie angielskiego myśliciela do klasycznych form teologii chrześcijańskiej wynika z faktu, że w jego perspektywie teologia musi nieść ze sobą swoiście pojmowaną wartość praktyczną tj. wносить do życia społecznego nowe spojrzenie na realne, praktyczne problemy i dylematy. Z tego powodu nazbyt spekulatywne formy teologii mogą być w tej perspektywie uznawane za coś „nadmiarowego”, a nie istotowego z punktu widzenia radykalizmu przesłania chrześcijańskiego (Milbank 2020, 819). Uzasadnieniem chrześcijańskiego spojrzenia na sprawy społeczne w formie postulowanej przez RO nie może być żadna doktryna, lecz „inherentna atrakcyjność obrazu Boga, jaki niesie” ta religia (Milbank 2020, 819-820). Nie oznacza to jednak pozabawienia chrześcijańskiej teologii jej uniwersalistycznego wymiaru. Jest on jednak tutaj rozumiany jako pewna metanarracja, zbudowana na ambicji ufundowania swego rodzaju ontologicznego realizmu. Wymiar ten przyjmuje taką postać tylko wówczas, gdy łączy się z ukazywaniem konkretnych „form” oraz możliwości praktyk, opartych na opowieści proponowanej przez Ewangelię (Milbank 2020, 846; Alpers 2017, 1-2).

4. Edukacja i kształtowanie człowieka

Próba sformułowania podstaw chrześcijańskiej wizji *paidei* w wersji proponowanej przez najbardziej znanego przedstawiciela nurtu RO nie wydaje się więc wyzwaniem karkołomnym. Dla Milbanka rozważanie praktycznych kwestii ze sfery społeczno-politycznej z perspektywy teologicznej jest nie tylko uzasadnione, ale wręcz musi być logiczną konsekwencją przyjętych założeń teoretycznych.

Milbank uwypukla – także w kontekście procesu edukacji człowieka – egzystencjalno-praktyczny charakter przesłania chrześcijańskiego, wskazując że zarówno życie, jak i śmierć Jezusa powinno urzeczywistniać się w określonej wizji życia chrześcijańskiego, „odkupicielskiej” drodze życia, do której istoty należy „wzajemne wybaczenie i niesienie brzemion ciężących innym” (Milbank 2020, 849). Nie chodzi więc tutaj o przyswojenie czy deklaratywne przywiązanie do określonych zasad, lecz raczej o internalizację, zaś w kontekście edukacji „wdrożenie” człowieka w określony idiom praktyczny (Milbank 2020, 849-851; Cunningham 2002, 199).

Wizja edukacji chrześcijańskiej w tym przypadku opiera się zatem na ewangelizującym wysiłku ciągłego przybliżania „opowieści o Jezusie”. Jak wskazuje bowiem Milbank „tylko siła atrakcji, z jaką oddziałują na nas konkretne ciągi słów i obrazów, może sprawić, że przyjmimy Boga i zaakceptujemy ideę najwyższego *telosu*” (Milbank 2020, 850). Tak rozumiana wizja chrześcijańskiej *paidei* wyróżnia się swoiście pojmowanym radykalizmem. W sposób zdecydowany kwestionuje bowiem dominujące we współczesnych społeczeństwach zachodnich założenia dotyczące edukacji, oparte na paradygmatach liberalizmu, indywidualizmu, pozytywizmu czy scjentyzmu. Jednocześnie odchodzi ona od konwencjonalnych perspektyw formułowanych w ramach teologii chrześcijańskiej. Dotyczy to zarówno prądów teologicznych, podejmujących otwarty dialog z nowoczesnością i w ostateczności często absorbujących kategorie wywodzące się spoza uniwersum chrześcijańskiego, jak i proponujących tradycjonalistycznie rozumiany powrót do źródeł, a więc spoglądanie na świat społeczny choćby w duchu realizmu tomistycznego (Milbank 2013, 240-254).

Kluczowym wątkiem w ramach rozważań dotyczących potencjalnych, pożądanых „cnót” obywatela chrześcijańskiego państwa jest znaczenie praktyki „wybaczenia”. Milbank wskazuje na długie zmagania teologów chrześcijańskich, zwłaszcza św. Augustyna, z problemem konieczności akceptacji „przymusu” i przemocy w przestrzeni politycznej. Według angielskiego myśliciela niezwykle istotnym, lecz zarazem problematycznym zagadnieniem jest w tym przypadku kwestia choćby prowizorycznej i czasowej akceptacji „czystej przemocy” w relacjach międzyludzkich. Akceptacji tej nie sposób uniknąć w kontekście materii społecznego wymiaru kary, niezależnie od tego jak mocno zostanie ona zakotwiczona w perspektywie chrześcijańskiej. Jak ujmuje to Milbank „kary zawsze noszą ze sobą jakieś tragiczne ryzyko” (Milbank 2020, 899-900). Wychodząc właśnie od problematyki wymierzania kary autor *Beyond Secular Order* podkreśla znaczenie praktyki wybaczenia, mającej węzłowe znaczenie w przypadku chrześcijańskiej wizji rzeczywistości społecznej (Milbank 2009, rozdział 7 i 8).

Wybaczenie jako ludzki przejaw ewangelicznej miłości jest warunkiem koniecznym, aby móc myśleć o zbliżaniu się do realizacji wizji społeczeństwa harmonii i pokoju, nierozdzieranego sprzecznościami, arbitralną przemocą czy innymi przejawami dominacji. Oczywiście każde państwo „z samej swej natury pozostaje oddane formalnym celom *dominium*”, czego elementem jest konieczność choćby biernej akceptacji pewnej dozy przemocy. Jednak kluczowym elementem kształtowania właściwego światopoglądu

du człowieka pozostaje ukształtowanie zrozumienia tragicznego charakteru konieczności nawet ograniczonego przyzwolenia na przymus (Milbank 2020, 905).

Wspólnota polityczna, dążąca do ideału realizacji chrześcijańskiej wizji pokoju, miłości społecznej i harmonii, musi odejść od utartych schematów liberalizmu i przeddefiniować relacje pomiędzy państwem, jednostką i pośrednimi wspólnotami społecznymi. Autor pracy *Przekroczyć rozum sekularny* wskazuje w tym przypadku także na błędy przedstawicieli myśli społecznej i politycznej, którzy utożsamiają się z chrześcijaństwem i przyjmują szkodliwą perspektywę, traktującą społeczeństwo przede wszystkim jako konglomerat rodzin. Tego typu myślenie do pewnego stopnia powieli błędy liberalizmu, który absolutyzuje podział na sferę publiczną i prywatną, a społeczeństwo postrzega jako skupisko autonomicznych jednostek. W zamian Milbank proponuje raczej postrzeganie społeczeństwa w dalece bardziej wspólnotowy sposób, wskazując na zazębianie się oddziaływań różnych grup i wspólnot. Pośród nich wspólnota rodzinna zajmuje niezwykle istotne miejsce, ale nie stanowi centrum czy przeciwwagi dla państwa lub innych wspólnot. Dopiero współdziałanie większych i mniejszych społeczności miałyby pozwalać na zaistnienie warunków, w których mogłyby dokonywać się właściwie pojmowana *paideia*. Wizja chrześcijańskiego wychowania obywatelskiego zbliża się więc w tym przypadku do koncepcji komunitarystycznych, a więc radykalnie odmiennych od współczesnych liberalnych koncepcji edukacji (Milbank 2020, 851-868).

Edukacja i wychowanie powinny zatem zdaniem Milbanka mieć inne cele niż podejście liberalne skupiające się na wspieraniu egoizmu społecznego czy stanowisko postmodernistyczne afirmujące ideał wszelkiej różnicy. Powinny one w zamian opierać się na pewnej formie powrotu do koncepcji kształtowania człowieczeństwa poprzez praktykowanie i zakorzenianie w człowieku określonych cnót. Cnoty te jednak nie powinny być pojmowane – tak jak choćby w pracach Alasdaira MacIntyre’a – w sposób inspirowany myślą starożytną. Milbank krytykuje bowiem podejście charakteryzujące autora *Dziedzictwa cnoty* poprzez wskazanie, że koncentruje on się w nazbyt dużym stopniu „na procedurze ogólnego typu – a więc dialektyce”. W efekcie jego analizy dotyczące edukacji obywatelskiej popadają niekiedy w zbyt ni formalizm, bowiem „im bardziej jesteśmy w stanie argumentować na rzecz tezy o obiektywnym dobru, obiektywnej sprawiedliwości i *paidei*, tym mniej mamy do powiedzenia na temat treści owych pojęć” (Milbank 2020, 705). MacIntyre, co prawda, w swoich pracach wskazuje, że jego argumenty można niejako uzupełniać praktyczną treścią, odwołując się do różnych „dyskursów tradycyjnych”. Jednak zdaniem Milbanka „pusty uniwersalizm” prób odnowy arystotelesowskiego myślenia o sprawach społecznych ponosi porażkę, jeśli chodzi o wskazywanie konkretnych praktyk, które miałyby z niego wynikać (Milbank 2020, 705-706). Remedium na to angielski teolog upatruje w odwoływaniu się do kategorii wywodzących się z myśli klasycznej i przedchrześcijańskiej, rzucających wyzwanie nowoczesnemu liberalizmowi i postmodernizmowi, jednak tylko wówczas kiedy nie są one prezentowane wyłącznie w idiomie dialektyki, lecz także z docenieniem ich wymiaru retorycznego – opinii (*doxa*), świadectw (*martyria*) i perswazji (*pistis*) (Milbank 2020, 702). Tylko w takim przypadku dokona się wypełnienie schematu teoretyczne-

go odwołującego się do inspiracji antycznych czy konserwatywnych, konkretną treścią i propozycją praktyk inspirowanych przesłaniem chrześcijaństwa. Dopiero to z kolei może mieć według całego ruchu RO dostateczny potencjał perswazyjny, pozwalający rzucić wyzwanie dominującym prądom sekularnym, które fundują współczesne myślenie o edukacji.

Jak wskazuje Milbank wraz z – innym przedstawicielem RO – Adrianem Pabstem, współcześnie w refleksji nad edukacją dominują dwa sposoby myślenia. Według pierwszego uczenie się należy rozumieć jako mechaniczny proces przekazywania wiedzy. Drugi z kolei za cel procesu edukacyjnego uznaje przyniesienie konkretnych korzyści państwu oraz przyczynienie się do wąsko rozumianego dobrobytu (głównie materialnego) jego obywateli (Milbank i Pabst 2016, 285-286). Dominacja tych dwóch rozumień edukacji przyczynia się jednak do problemów z wypracowaniem i realizacją jej spójnego programu we współczesnych społeczeństwach liberalno-demokratycznych. Nawet z uwzględnieniem dość wąsko i redukcjonistycznie rozumianych celów, ścierają się w nich bowiem różne wizje dotyczące tego, co korzystne. Dodatkowo wyznaczanie ambitnych celów wychowawczo-edukacyjnych jest ograniczane obawą przed ewentualnym pogwałceniem indywidualistycznie rozumianych wolności oraz praw dzieci i ich rodziców. Przez to liberalizm boryka się obecnie z problemem niemożności wypracowania spójnej wizji kształcenia obywateli, którzy byliby przygotowani do aktywnego uczestnictwa w życiu państwa demokratycznego i interpretowania niezwykle złożonych w dobie globalizacji dylematów i zależności społecznych. Po części praktyczną konsekwencją tego problemu wydaje się być wzrastający krytycyzm obywateli wobec elit państw demokratycznych i samego systemu demokracji liberalnej. Jest on wyrażany przede wszystkim poprzez rosnące w siłę ruchy populistyczne oraz postmodernistyczną i anarchistyczną tendencję do negowania prawomocności społecznego autorytetu nauki jako podstawowego probierza weryfikującego elementarną wiedzę o świecie (Milbank i Pabst 2016, 347-384).

W nawiązaniu do tych problemów klasyczne rozumienie *paidei* zostaje rozpoznane w pracy *The Politics of Virtue* jako kształtowanie obywateli zdolnych do działania zgodnie z cnotami publicznymi. Jednak relacja pomiędzy edukacją a życiem publicznym jest dwustronna – pierwsza, o czym zdaje się zapominać współczesny zsekularyzowany świat, wpływa na drugie, drugie w ujęciu klasycznym samo w sobie jest „najbardziej rozwiniętą szkołą człowieczeństwa” (Milbank i Pabst 2016, 286). Chrześcijańska wizja edukacji według Milbanka zakłada więc kształtowanie liderów społecznych w duchu koncepcji cnót publicznych. Jednocześnie próbuje ona jednak przekraczać uproszczone odwołania do myśli antycznej, aby w sposób mechaniczny nie zastępować liberalnego dyskursu wolności i praw odgórnie wprowadzanym językiem cnót publicznych. Kulturowa rola chrześcijaństwa nie może zdaniem RO polegać na mechanicznym narzucaniu programów edukacyjnych, stanowiących antytezę dominujących obecnie prądów kulturowych. Taka sytuacja łatwo bowiem może przeobrazić się w tyranię, a ta z kolei niewątpliwie wzbudzi opór obywateli ukształtowanych w duchu liberalnego rozumienia praw indywidualnych (Milbank i Pabst 2016, 288-294).

Państwo w tej perspektywie powinno więc raczej otwierać się na spektrum różnorodnych inicjatyw, a nawet eksperymentów polityczno-pedagogicznych w obszarze społeczeństwa obywatelskiego. Warunkami ich akceptacji powinno zaś być to, by służyły one poszukiwaniu obiektywnej prawdy, pomagały ludziom w rozwijaniu ich potencjałów czy też wspierały ich w rozkwicie ku dobru. „Autentyczna edukacja z kolei zarazem przekracza tradycję oraz na nowo uwalnia jednostkową ekspresję. Nie uczy ona tylko konkretnych umiejętności, lecz wprowadza w tradycje europejskie, narodowe czy regionalne, jednocześnie poddając je twórczej krytyce. Przez to sprzyja kształtowaniu od najmłodszych lat, poprzez obrazy, baśnie i mity, zdecydowanie kreatywnych jednostek odpowiadających na to dziedzictwo” (Milbank i Pabst 2016, 289).

5. Podsumowanie

Filozoficzno-teologiczny obraz chrześcijańskiej *paidei*, wyłaniający się z prac Milbanka, ma więc stanowić „trzecią drogę” pomiędzy dominującymi w nowoczesności sekularnymi podejściami teoretycznymi a konserwatywnymi, państwowocentrycznymi próbami odwrócenia tych trendów poprzez powrót do wzorców zaczerpniętych z tradycji antycznej czy chrześcijańskiej.

Wyraźne zwrócenie uwagi na doświadczenia jednostki wychowywanej w świecie zdominowanym przez sekularne nurty liberalizmu i postmodernizmu niewątpliwie decyduje o swoistości podejścia przedstawianego przez głównego przedstawiciela RO. W jego ujęciu, kształtowanie człowieka i obywatela w duchu specyficznie rozumianej teologii chrześcijańskiej musi uwzględniać fakt narracyjności przekazu Ewangelii oraz doceniać znaczenie realnych praktyk, dających szansę doświadczenia pełni, pokoju i uzmysłowienia sobie istoty *agápē*. Konkretyzacja postulatów edukacyjnych, składających się na chrześcijańską *paideię*, a wynikających z teologii społecznej Milbanka i innych przedstawicieli RO ciągle się dokonuje, zaś zbadanie ich wewnętrznej spójności niewątpliwie jest warte podjęcia kolejnych badań.

Literatura:

- Alpers, Christiane. 2017. The Realization of Harmony in a Broken World: Reconsidering the Role of Ethics in Milbank's Ontology of Peace. *Political Theology*, 1-17. DOI: 10.1080/1462317X.2017.1312142.
- Cowling, Maurice. 2001. *Religion and Public Doctrine in Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cunningham, Connor. 2002. *Genealogy of Nihilism. Philosophies of nothing and the difference of theology*. London and New York: Routledge.
- Czarnecki, Michał J. 2021. *Eric Voegelin – sojusznik Milbanka?* Dostęp: 7.07.2021. <https://teologiapolityczna.pl/michal-j-czarnecki-eric-voegelin-sojusznik-milbanka>.

- Hildebrandt-Wypych, Dobrochna. 2012. Edukacja obywatelska w świetle współczesnych przemian koncepcji obywatelstwa w państwie narodowym. *Studia Edukacyjne*, 21, 95-123.
- Jaeger, Werner. 2001. *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. Henryk Bednarek, Marian Plezia. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Kopiec, Piotr. 2020a. Teologicznie o krytyce kapitalizmu: ujęcie Johna Milbanka i ruchu Radykalnej Ortodoksji. *Teologia i człowiek*, 52, 4, 50-72. DOI: 10.12775/TiCz.2020.050.
- Kopiec, Piotr. 2020b. Teologiczny nurt Radykalnej Ortodoksji o protestantyzmie i scholastyce. Wprowadzenie w refleksję. *Nurt SVD*, 148, 2, 213-229.
- Melosik, Zbyszko. 1998. Wychowanie obywatelskie: nowoczesność, ponowoczesność (próba konfrontacji). W: *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Zbyszko Melosik, Kazimierz Przyszczypkowski, 27-47. Toruń: Wydawnictwo Edytor.
- Milbank, John. 2013. *Beyond Secular Order. The Representation of Being and the Representation of People*. Chichester: Wiley Blackwell.
- Milbank, John. 1991. Post-modern Critical Augustinianism: A Short Summa in Forty-Two Responses to Unasked Questions. *Modern Theology*, 7, 311-333.
- Milbank, John. 2020. *Przekroczyć rozum sekularny*. *Teologia i teoria społeczna*, tłum. Michał Filipczuk. Warszawa: Teologia Polityczna.
- Milbank, John. 2009. *The Future of Love. Essays in Political Theology*. Eugene: Cascade Books (e-book).
- Milbank, John. 2015. The Politics of the Soul. *Revisita de Filosofía Open Insight*, VI, 9, 91-108.
- Milbank, John i Adrian Pabst. 2016. *The Politics of Virtue. Post-Liberalism and the Human Future*. London and New York: Rowman & Littlefield.
- Milbank, John, Ward, Graham i Catherine Pickstock. 1999. Introduction. Suspending the material: the turn of radical orthodoxy. W: *Radical Orthodoxy. A new theology*, red. John Milbank, Graham Ward, Catherine Pickstock, 1-20. London: Routledge.
- Pabst, Adrian. 2019. *The Demons of Liberal Democracy*. Cambridge: Polity Press (e-book).
- Perszon, Jan. 2014. Czy Kościół ma receptę na sekularyzm? Religia jako czynnik sprawczy w polityce w kontekście zmięczenia chrześcijańskiej Europy. W: *Sekularyzm – sekularyzacja*, red. Tadeusz Dola, Marian Machinek, Artur Malina, Sławomir Nowosad i in., 103-122.
- Melosik, Zbyszko. 1998. Wychowanie obywatelskie: nowoczesność, ponowoczesność (próba konfrontacji). W: *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Zbyszko Melosik, Kazimierz Przyszczypkowski, 27-47. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pickstock, Catherine. 2020. *Aspects of Truth. A New Religious Metaphysics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Popiołek, Piotr. 2021. *Spółeczeństwo agonistyczne i pragnienie pokoju*. Dostęp: 7.07.2021. <https://teologiapolityczna.pl/piotr-popiolek-spoleczenstwo-agonistyczne-i-pragnienie-pokoju-1>.
- Skinner, Quentin. 1985. Introduction: the return of Grand Theory. W: *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, red. Quentin Skinner, 1-21. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woźniak, Robert J. 2021. *Radykalna Ortodoksja. Próba definicji*. Dostęp: 7.07.2021. <https://teologiapolityczna.pl/ks-robert-j-wozniak-radykalna-ortodoksja-proba-definicji-1>.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2019. Objawienie w ujęciu Radykalnej Ortodoksji. *Teologia w Polsce*, 13, 2, 237-260. DOI: 10.31743/twp.2019.13.2.14.
- Ward, Graham. 2005. *Christ and Culture*. Oxford: Blackwell Publishing.

Informacja o autorze:

dr Marcin Polakowski, zainteresowania naukowe: filozofia polityki, współczesna teoria populizmu, współczesne koncepcje demokracji, bezpieczeństwo kulturowe

Kontakt:

Adres e-mail: m.polakowski@mazowiecka.edu.pl;

Adres korespondencyjny:

Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku, Wydział Nauk Społecznych,
ul. Gałczyńskiego 28, 09-400 Płock.